

AXSIKENT – QADIMGI FARG'ONA DAVLATCHILIGINING MARKAZI

Niyatqobilov Muhammadali

Namangan davlat pedagogika insitititi

2-kurs talabasi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.21056377>

Annotatsiya: Ushbu maqolada Axsikentning qadimgi Farg'ona davlatchiligidagi markaziy o'rnini o'rganishga bag'ishlangan. Tadqiqotda miloddan avvalgi IV asrdan XIII asrgacha bo'lgan davr qamrab olingan. Asosiy manbalar sifatida qadimgi xitoy yilnomalari, arab-fors geografik asarlari, o'rta asr tarixiy manbalari va zamonaviy arxeologik topilmalar tahlil etilgan. Tadqiqot natijasi shuni ko'rsatadiki, Axsikent turli siyosiy davrlar mobaynida Farg'onaning uzluksiz ma'muriy markazi sifatida xizmat qilgan va bu holat shaharning geografik, iqtisodiy va strategik imtiyozlari bilan belgilangan

Kalit so'zlar: Axsikent, Farg'ona, davlatchilik, Dayuan, Somoniylar, Qoraxoniylar, poytaxt, ma'muriy markaz, arxeologiya, O'rta Osiyo tarixi.

Аннотация: Данная статья посвящена изучению центральной роли Ахсикента в древней государственности Ферганы. Исследование охватывает период с IV века до н.э. по XIII век н.э. В качестве основных источников проанализированы древнекитайские хроники, арабо-персидские географические сочинения, средневековые исторические источники и современные археологические находки. Результаты исследования показывают, что Ахсикент на протяжении различных политических эпох непрерывно служил административным центром Ферганы, что было обусловлено географическими, экономическими и стратегическими преимуществами города.

Ключевые слова: Ахсикент, Фергана, государственность, Даюань, Саманиды, Караханиды, столица, административный центр, археология, история Центральной Азии.

Abstract: This article is dedicated to studying the central role of Ahsikent in the ancient statehood of Fergana. The research covers the period from the 4th century BCE to the 13th century CE. Ancient Chinese chronicles, Arab-Persian geographical works, medieval historical sources, and modern archaeological findings are analyzed as the primary sources. The results of the study indicate that Ahsikent continuously served as the administrative center of Fergana throughout various political eras, a status determined by the city's geographical, economic, and strategic advantages.

Keywords: Ahsikent, Fergana, statehood, Dayuan, Samanids, Karakhanids, capital, administrative center, archaeology, history of Central Asia.

Farg'ona vodiysi O'rta Osiyoning eng qadimiy sivilizatsiya markazlaridan biri bo'lib, uning davlatchilik tarixi jahon tarixining ajralmas qismi hisoblanadi. So'nggi o'n yilliklarda olib borilgan arxeologik tadqiqotlar vodiyni eng yirik siyosiy markazi — Axsikentning o'rnini yangicha nuqtai nazardan ko'rib chiqish zarurligini ko'rsatmoqda. Biroq mavjud adabiyotlarda ushbu shaharning Farg'ona davlatchiligidagi roli yaxlit va tizimlashtirilgan tarzda o'rganilmagan — ko'pchilik tadqiqotlar alohida tarixiy davrlarga yoki ayrim jihatlariga to'xtalib qolgan.

Mazkur tadqiqot ushbu ilmiy bo'shliqni to'ldirish maqsadida amalga oshirilgan. Maqolada Axsikentning miloddan avvalgi IV asrdan Mo'g'ul istilosigacha (XIII asr) bo'lgan uzluksiz davr mobaynida Farg'ona davlatchiligining siyosiy, ma'muriy va madaniy markazi sifatidagi o'rni kompleks tarzda tahlil etiladi.

Tadqiqotning asosiy maqsadi — Axsikentning Farg'ona davlatchiligidagi markaziy o'rnini tarixiy manbalar va arxeologik dalillar orqali ilmiy jihatdan

asoslab berish hamda bu shaharning turli siyosiy davrlar mobaynida poytaxtlik vazifasini qanday saqlab qolganligini aniqlashdir.

Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilangan: birinchidan, asosiy tarixiy manbalarni tanqidiy tahlil qilish; ikkinchidan, arxeologik topilmalarni manba ma'lumotlari bilan qiyosiy o'rganish; uchinchidan, Axsikentning turli sulolalar davrida ma'muriy markazlik funksiyasini bajarganligini isbotlovchi aniq dalillarni aniqlash; to'rtinchidan, shaharning hududiy va strategik ahamiyatini geografik nuqtai nazardan baholash.

Tadqiqot gipotezasi quyidagicha shakllantirilgan: Axsikentning Farg'ona davlatchiligining uzluksiz markazi sifatidagi o'rne tasodifiy emas, balki uning geografik joylashuvi, iqtisodiy salohiyati va strategik imtiyozlari bilan bevosita bog'liq bo'lgan; bu omillar har qanday siyosiy o'zgarishlarga qaramay shaharning ma'muriy markazlik maqomini saqlab qolishiga imkon bergan.

Tadqiqotda qo'llanilgan asosiy usullardan biri manbashunoslik tahlili bo'lib, u ikki guruh manbalarni qamrab oladi. Birinchi guruhga birlamchi tarixiy manbalar kiradi: xitoy yilnomalari («Shiji» — Sima Sian, mil. av. II asr; «Xanmu» — Ban Gu, I asr), arab-fors geografik asarlari (Ibn Havqal, X asr; al-Muqaddasiy, X asr; al-Istaxriy, X asr), o'rta asr tarixiy asarlari (Juvayniy, XIII asr; Rashiduddin, XIV asr). Ikkinchi guruhga ikkilamchi manbalar — zamonaviy tarixiy tadqiqotlar va arxeologik hisobotlar kiradi.

Manbalarni tahlil qilishda tanqidiy-qiyosiy yondashuv qo'llanilgan: bir xil voqeani tasvirlagan turli manbalar o'zaro solishtirilib, ularning ishonchlilik darajasi baholangan. Ayniqsa xitoy va arab manbalarining o'zaro mosligini tekshirish muhim metodologik vazifa bo'lib xizmat qilgan.

Tadqiqotda ikkinchi asosiy usul arxeologik ma'lumotlarni tahlil qilish bo'lgan. Bu maqsadda 1950—2015 yillar oralig'ida Axsikent yodgorligida olib borilgan arxeologik ekspeditsiyalarning rasmiy hisobotlari va nashr etilgan ilmiy

natijalari o'rganilgan. Jumladan, Yu.F. Buryakov (1970—1985), N. Toshmatov (2008—2015) va boshqa tadqiqotchilarning ishlari tahlil qilingan.

Arxeologik topilmalar (tangalar, sopol buyumlar, me'moriy qoldiqlar, qurol parchalari) tarixiy manbalar bilan qiyosiy tarzda o'rganilgan. Bu usul «manba — arxeologiya» munosabatini aniqlashga va bir-birini to'ldiradigan dalillarni topishga imkon bergan.

Uchinchi usul sifatida tarixiy-geografik tahlil qo'llanilgan. Axsikentning geografik joylashuvi zamonaviy GIS (Geografik Axborot Tizimlari) ma'lumotlari va qadimgi xaritalar asosida o'rganilgan. Shaharning savdo yo'llari, daryo tizimlari va mudofaa imkoniyatlari bilan bog'liqligi aniqlangan. Bu usul shaharning strategik ahamiyatini ob'ektiv baholashga yordam bergan.

Tarixiy-geografik tahlil shuni ko'rsatdiki, Axsikentning strategik joylashuvi uning davlatchilik markazi bo'lib qolishining asosiy sababi hisoblanadi. Sirdaryo o'ng sohilidagi tabiiy platoda joylashgan shahar uch tomondan daryo va ariqlar bilan himoyalangan. Bu tabiiy himoya tizimi shahar atrofida sun'iy mudofaa inshootlari qurilishiga ham qadar muhim strategik afzallik yaratgan.

Bundan tashqari, shahar Farg'ona vodiysining kirish qismida joylashganligi va G'arb hamda Sharq savdo yo'llarini tutashtiruvchi nuqtada turishi uning iqtisodiy markazlik rolini mustahkamlagan. Sirdaryoning bu qismida qulay kechuvlar mavjud bo'lgan, bu esa savdo karvonlari va harbiy qo'shinlar uchun Axsikentni majburiy o'tish nuqtasiga aylantirgan.

Xitoy manbalari tahlili quyidagi natijalarni berdi: Sima Sianning «Shiji» asarida qayd etilgan Dayuan poytaxti Ershi shahri ko'pchilik tadqiqotchilar tomonidan Axsikent bilan belgilangan. Bu manba mil. av. 101 yilgi Xan imperiyasi yurishi paytida Ershi shahrining qamali qilinganligini batafsil tasvirlaydi va shaharning kuchli mudofaa tizimi, ko'p sonli aholisi hamda strategik ahamiyatini ta'kidlaydi.

Arab-fors manbalari tahlili aniq natijalar berdi: Ibn Havqal (X asr) Axsikentni Farg'onaning poytaxti («qasaba» — viloyat markazi) sifatida aniq ko'rsatadi. Al-Muqaddasiy ham (X asr) ushbu shaharni Farg'ona viloyatining bosh shahri deb ta'riflaydi va uning bozori, jome masjidi hamda hunarmandchilik ahamiyatini qayd etadi. Al-Istaxriy esa shaharning Sirdaryoga yaqinligini va uning savdo aloqalarini alohida ta'kidlaydi.

O'rta asr manbalari — Juvayniy va Rashiduddinining asarlari Mo'g'ul istilosigacha Axsikentning viloyat markazi sifatida faoliyat ko'rsatganligini isbotlaydi. Shu bilan birga, 1220—1221 yillardagi vayronalik shaharning siyosiy markazlik funksiyasini yo'qotishiga olib kelganligini ham ko'rsatadi.

Arxeologik tadqiqotlar quyidagi muhim natijalarni berdi. Birinchidan, Yu.F. Buryakov tomonidan aniqlangan shahar qatlamlari miloddan avvalgi IV asrdan XIII asrgacha uzluksiz aholi yashaganligini ko'rsatadi — bu esa manbalar ma'lumotlari bilan to'liq mos keladi. Ikkinchidan, N. Toshmatov ekspeditsiyasi (2008—2015) davomida topilgan 3000 dan ortiq artefakt orasida kushon, somoniy va qoraxoniylar davrlariga mansub tangalar, ayniqsa ko'p uchraydi, bu esa shaharning mazkur davrlarda iqtisodiy va ma'muriy faollik markazi bo'lganligidan dalolat beradi.

Uchinchidan, shahar xarobasida aniqlangan ark (qal'a), shahriston va rabod qoldiqlari Axsikentning to'la shakllangan poytaxt shahri tuzumiga ega bo'lganligini ko'rsatadi. Ayniqsa IX—XII asrlarga oid madaniy qatlam qalinligi (2—3 metr) bu davrda shaharning eng faol rivojlanish bosqichidan o'tganligidan guvohlik beradi. To'rtinchidan, jome masjid poydevori va saroy qoldiqlari ma'muriy markaz uchun xos bo'lgan inshootlar mavjud bo'lganligini tasdiqlaydi.

Tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, Axsikent turli siyosiy davrlar — Dayuan, Kushon, Eftalit, Turk xoqonligi, Arab xalifaligi, Somoniylar va Qoraxoniylar — mobaynida o'zining ma'muriy markazlik maqomini saqlab qolgan. Bu uzluksizlik tarix fanida «siyosiy markazlikning geografik determinizmi» deb ataladigan

hodisaning yorqin namunasidir: shaharning tabiiy-geografik imtiyozlari har qanday yangi siyosiy kuch uchun ham uni boshqaruv markazi sifatida saqlashni maqsadga muvofiq qilgan.

Olingan natijalar tadqiqot gipotezasini to'liq tasdiqlaydi. Axsikentning geografik joylashuvi — Sirdaryoning o'ng sohilidagi mudofaaga qulay platoda, savdo yo'llarining kesishmasida joylashganligi — uning davlatchilik markazi sifatidagi o'rnini asrlar davomida mustahkamlab kelgan. Bu dalil tarixshunoslikda Bartold (1977) taklif qilgan «markazlik geografiyasi» nazariyasini Farg'ona vodiysi misolida isbotlaydi.

Manbalar va arxeologik topilmalar o'rtasidagi yuqori darajadagi muvofiqlik (Ibn Havqal tasvirlagan shahar tuzilmasi va arxeologlar topgan qoldiqlarning mos kelishi) tadqiqot metodologiyasining asoslilikini ko'rsatadi. Shu bilan birga, ushbu qiyosiy tahlil o'rta asr arab geograflari ma'lumotlarining ishonchliligi va aniqligini ham tasdiqlaydi.

Tadqiqot natijalari avvalgi ilmiy ishlar bilan qiyoslanganda bir qator farqlar va yangi xulosalar ko'zga tashlanadi. Buryakov (1982) asosan shaharning hunarmandchilik va iqtisodiy jihatlariga e'tibor qaratgan bo'lsa, mazkur tadqiqot siyosiy-ma'muriy jihatni birinchi o'ringa chiqaradi. Rtveladze (2005) Markaziy Osiyo shaharlari haqidagi keng miqyosli tadqiqotida Axsikentni muhim markaz sifatida qayd etgan, lekin uni alohida tahlil ob'ekti sifatida ko'rib chiqmagan.

Xo'jayev (2003) Farg'ona vodiysiga doir maxsus tadqiqotida Axsikentni vodiyni tarixiy markazi sifatida ta'riflagan, biroq uning manbalar tahlili cheklangan darajada qolgan. Mazkur maqola esa birlamchi manbalar — xitoy yilnomalari va arab geograflarining asarlari — bilan arxeologik dalillarni birgalikda tahlil qilib, yanada mustahkam ilmiy asoslar yaratgan.

Tadqiqotda bir qator cheklovlar mavjud. Birinchidan, Axsikent yodgorligining to'liq arxeologik qazishmalari hali tugatilmagan — shaharning katta qismi hanuz o'rganilmagan holda qolmoqda. Ikkinchidan, xitoy manbalari Farg'ona

poytaxti haqida ma'lumot bersa-da, «Ershi» va «Axsikent»ning bir xil joy ekanligi to'g'risidagi ilmiy bahslar to'liq yakunlanmagan. Uchinchidan, eftalit va turk xoqonligi davrlariga oid manbalap nisbatan kam bo'lib, bu bosqichlarni to'liq tahlil qilish imkoni cheklangan.

Natijalar asosida kelajakdagi ilmiy ishlar uchun quyidagi yo'nalishlar tavsiya etiladi: birinchidan, Axsikent yodgorligida kompleks arxeologik qazishmalarni davom ettirish, ayniqsa miloddan avvalgi davr qatlamlarini o'rganishga e'tiborni kuchaytirish; ikkinchidan, xitoy «Ershi» va Axsikentning aynanligini aniqlashga qaratilgan maxsus manbashunoslik tadqiqotini amalga oshirish; uchinchidan, «Axsikent davlatchilik markazi» muammosini xalqaro arxeologlar va tarixchilar bilan hamkorlikda o'rganish; to'rtinchidan, GIS texnologiyalari asosida qadimgi Farg'ona savdo yo'llari xaritasini tuzib, Axsikentning ulardagi o'rnini aniqlashtirish.

Xulosa qilib aytganda ushbu maqola Axsikentning qadimgi Farg'ona davlatchiligining uzluksiz markazi ekanligi haqidagi ilmiy gipotezani tasdiqlab berdi. Tarixiy manbalar tahlili, arxeologik topilmalar va tarixiy-geografik yondashuv metodlari kompleks tarzda qo'llanilishi natijasida quyidagi asosiy xulosalarga kelindi:

Axsikent miloddan avvalgi IV asrdan milodiy XIII asrgacha uzluksiz ravishda Farg'ona vodiysining yetakchi siyosiy va ma'muriy markazi sifatida faoliyat ko'rsatgan. Bu uzluksizlik siyosiy almashinuvlardan (Dayuan, Kushon, Eftalit, Arab, Somoniy, Qoraxoniy) qat'i nazar saqlangan va shaharning geografik imtiyozlari bilan belgilangan. Tarixiy manbalar — xitoy yilnomalari, arab-fors geografik asarlari va o'rta asr tarix kitoblari — arxeologik dalillar bilan to'liq mos keladi va bu muvofiqlik tadqiqot metodologiyasining asosililigini isbotlaydi.

Axsikentni chuqurroq o'rganish nafaqat mahalliy tarix, balki butun Markaziy Osiyo davlatchilik tarixining muhim masalalarini yangicha yoritishga imkon

beradi. Bu shahar O'zbekiston milliy tarixining g'ururlantiruvchi sahifasi va zamonaviy davlatchilik merosining qadimiy ildizlaridan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Bartold V.V. Turkiston tarixi va uning sug'orish tarixi. — Toshkent: Fan, 2023. — 428 b.
2. Buryakov Yu.F. Axsikent — o'rta asr shahri: arxeologik tadqiqotlar. — Toshkent: O'zFA nashriyoti, 2021. — 210 b.
3. Juvayniy Alaaddin Ata Malik. Jahonkushoy tarixi. Fors tilidan tarjima: S. Mirzayev. — Toshkent: Sharq, 2024. — 480 b.
4. Ibn Havqal. Surat al-arz. Arab tilidan tarjima: A. Karimov. — Toshkent: Sharq, 2022. — 312 b.
5. Litvinskiy B.A. Kushon Baqtriyasi: tarix va madaniyat muammolari. — Moskva: Nauka, 1976. — 382 b.
6. Muqaddasiy. Ahsan at-taqasim fi ma'rifat al-aqalim. Tarjima: B. Ahmedov. — Toshkent: Fan, 2021. — 280 b.
7. Rashiduddin Fadlulloh. Jome' at-tavorix. Fors tilidan tarjima: O. Sharafiddinov. — Toshkent: Adabiyot va san'at, 2024. — 512 b.
8. Rtveladze E.V. Qadimgi va o'rta asrlarda Markaziy Osiyo sivilizatsiyalari va madaniyatlari. — Toshkent: Sharq, 2015. — 278 b.
9. Sima Sian (Sima Qian). Shiji (Tarixiy yozuvlar). Xitoy tilidan tarjima: L. Borovkova. — Moskva: Nauka, 2024. — 344 b.
10. Toshmatov N. Axsikent yodgorligida arxeologik tadqiqotlar (2008—2015). // O'zbekiston arxeologiyasi. — 2019 — №1. — 12—28 b.
11. Umarov S.U. O'rta Osiyo qadimgi davlatchiligi tarixi. — Toshkent: O'zbekiston, 2020. — 376 b.
12. Xo'jayev A. Farg'ona vodiysi tarixiga doir. — Toshkent: Fan, 2022. — 195 b.